УДК 821.161.2.09“15/17”:82-4
DOI https://doi.org/10.32782/2307-1222.2026-61-12

УКРАЇНСЬКИЙ БАРОКОВИЙ ТРАКТАТ ЯК ОСНОВА ЕСЕЇСТИКИ

Наталія ПОПЛАВСЬКА
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри журналістики
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль
ORCID: 0000-0003-1100-5002
poplav@tnpu.edu.ua

Ольга ФЕДЬКО
доктор філософії в галузі філології,
викладач кафедри філософії та українознавства
Українського державного університету науки та технологій
вул. Лазаряна, 2, м. Дніпро
ORCID: 0000-0002-5514-9377
fedkoolha1986@gmail.com

Статтю присвячено дослідженню українського барокового трактату як основи розвитку есеїстики. Проаналізовано структурні, стилістичні та ідейні особливості барокових текстів, які були поширені в Україні у XVII–XVIII ст., та їхній вплив на формування есе як літературного жанру. Особливу увагу приділено риторичним засобам, символіці та образності, що є характерними для барокової літератури і стали невід’ємною частиною есеїстичного стилю. Розглянуто ключові аспекти барокового трактату, зокрема його дидактичний характер, поєднання релігійних та філософських мотивів, а також прагнення до гармонії між духовним і матеріальним. Наголошено на тому, що ці риси знайшли своє відображення у багатьох творах українських есеїстів, які використовували барокові прийоми для висловлення складних ідей у зрозумілій і водночас витонченій формі. Акцентовано увагу на історичному контексті розвитку українського бароко, його взаємодії з європейськими літературними традиціями та особливостях адаптації до національних умов. Продемонстровано, як українські мислителі того часу створювали унікальні тексти, що поєднували традиційні барокові елементи з локальною тематикою. Окремо розглянуто вплив українського барокового трактату на сучасну есеїстику, яка часто звертається до тих самих прийомів: метафоричності, багатошаровості змісту, гри зі словами та образами. Зроблено висновок, що барокова літературна спадщина не лише зберегла свою актуальність, а й стала джерелом натхнення для багатьох сучасних авторів. Підкреслено важливість українського

барокового трактату як культурного феномену, який відіграв значну роль у формуванні есеїстики як жанру. Наукове осмислення діалогу барокових трактатів і есеїстики дає змогу виокремити нові грані жанрів, визначити ключові тенденції формування жанрової системи української літератури, краще зрозуміти витоки сучасної літератури та оцінити її багатогранність, сприяє глибшому розумінню історико-культурного контексту української літератури та її зв'язків із загальноєвропейськими тенденціями.

Ключові слова: *бароко, есеїстика, трактат, жанр, літературний стиль, інтелектуальна публіцистика, медіапростір, медіа, наратив, композиційна специфіка.*

UKRAINIAN BAROQUE TRACTATE AS THE BASIS OF ESSAYISTICS

Nataliya POPLAVSKA
Doctor of Philological Sciences, Professor,
Head of the Department of Journalism
Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University
2 M. Kryvonos str., Ternopil
ORCID:0000-0003-1100-5002
poplav@tnpu.edu.ua

Olha FEDKO
Doctor of Philological Sciences,
Lecturer at the Department of Philosophy and Ukrainian Studies
Ukrainian State University of Science and Technology
2 Lazarian str, Dnipro
ORCID: 0000-0002-5514-9377
fedkoolha1986@gmail.com

This article is devoted to the study of Ukrainian Baroque treatises as the basis for the development of essay writing. It analyzes the structural, stylistic, and ideological features of Baroque texts that were widespread in Ukraine in the 17th and 18th centuries, and their influence on the formation of the essay as a literary genre. Particular attention is paid to the rhetorical devices, symbolism, and imagery that are characteristic of Baroque literature and have become an integral part of the essayistic style. Key aspects of the Baroque treatise are considered, in particular its didactic nature, the combination of religious and philosophical motifs, and the pursuit of harmony between the spiritual and the material. It is emphasized that these features are reflected in many works by Ukrainian essayists, who used Baroque techniques to express complex ideas in an understandable and at the same time sophisticated form. The work also focuses on the historical context of the development of Ukrainian Baroque, its interaction with European literary traditions, and the peculiarities of its adaptation to national conditions.

It demonstrates how Ukrainian thinkers of that time created unique texts that combined traditional Baroque elements with local themes. The influence of Ukrainian Baroque treatises on contemporary essay writing, which often employs the same techniques – metaphorical language, multi-layered content, and wordplay and imagery – is examined separately. The conclusion is that the Baroque literary heritage has not only retained its relevance but has also become a source of inspiration for many contemporary authors. The importance of the Ukrainian Baroque treatise as a cultural phenomenon that played a significant role in the formation of essay writing as a genre is emphasized. Scientific analysis of the dialogue between Baroque treatises and essay writing allows us to identify new facets of genres, determine key trends in the formation of the genre system of Ukrainian literature, better understand the origins of contemporary literature and appreciate its diversity, and contributes to a deeper understanding of the historical and cultural context of Ukrainian literature and its links with pan-European trends.

Key words: *Baroque, essays, treatise, genre, literary style, intellectual journalism, media space, media, narrative, compositional specificity.*

Постановка проблеми. Есеїстика в усі часи займає вагоме місце у літературному і суспільному дискурсах завдяки її здатності формувати і транслювати значимі для соціуму ідеї, сприяти міжкультурному діалогу та ініціювати інтелектуальні дискусії. У сучасну епоху, коли інформаційні потоки розвиваються з блискавичною швидкістю, а людство постійно стикається з численними викликами, цей жанр набуває ще більшої актуальності. Есеї не лише стають майданчиком для авторського самовираження, а й виступають ефективним інструментом аналізу, рефлексії і переосмислення ключових суспільних ідей, формують суспільні та інтелектуальні смисли. У них крізь призму авторського досвіду аналізуються соціальні зміни, політичні контексти, культурні виклики та морально-етичні питання, що дає змогу глибше зрозуміти реальність.

Сучасна есеїстика в умовах війни є не лише літературно-публіцистичним жанром, а й потужним засобом для осмислення дійсності, збереження історичної пам'яті та підтримки суспільства. Вона об'єднує націю й доносить істину до світової спільноти, виступає одним із засобів документування війни через призму особистого сприйняття. Автори зосереджуються не лише на фактах, а й передають емоції, настрої та роздуми, що супроводжують ці події. Такий підхід сприяє збереженню пам'яті про пережите для майбутніх поколінь. У цьому сенсі вона перетворюється на унікальний літопис сучасності, який доповнює офіційні джерела. Проблемні параметри сучасної есеїстики також охоплюють історичну пам'ять, імперський і постколоніальний дискурс, цивілізаційний вибір, кризу відповідальності, мовну ідентичність та особливості авторського самовираження. Такі теми не лише відображають актуальні реалії, а й сприяють формуванню суспільної свідомості. Сукупність цих чинників формує цілісну концептуальну модель есе як жанру інтелектуального осмислення дійсності в сучасному українському медійному просторі. Наприклад, у текстах Тараса Прохаська можна

знайти глибокі роздуми, які спонукають до саморефлексії та переосмислення власного життя. У них автор майстерно описує природу, людські стосунки та плин часу, розмірковує про життя через призму буденних речей і подій, створюючи своєрідну філософію повсякденності. В Україні прикладом впливової есеїстики є публіцистика Андрія Любки. У своїх текстах він порушує питання корупції, соціальної несправедливості та культурної самобутності. Сергій Жадан у своїх есеях часто звертається до тем війни, ідентичності та соціальних змін, ставить глибокі питання про цінності, які визначають наше суспільство, документуючи, таким чином, українську реальність. Есеї Оксани Забужко є прикладом того, як література може стати інструментом для глибокого аналізу історичних травм і національної пам'яті. Репрезентативним зразком інтелектуальної публіцистики, що поєднує аналітичний, історіософський та світоглядний виміри, є есеїстика Віталія Портникова. Її проблемне поле формується на перетині журналістського аналізу, філософської рефлексії та громадянської позиції автора, що зумовлює складну жанрову природу текстів та їхній високий рівень концептуалізації. Есеїстика цих авторів є яскравим прикладом того, як жанр може бути інструментом для осмислення сучасності та пошуку сенсів. Вони аналізують суспільні процеси, політичні події, культурні явища та морально-етичні дилеми, пропонуючи читачеві власне бачення.

Упродовж останнього десятиліття розвиток есеїстики у друкованих та цифрових медіа сприяв підвищенню інтересу до наукових досліджень, присвячених як теоретичним аспектам жанру, так і окремим елементам творчості сучасних авторів-есеїстів. Українські дослідники, зокрема Наталія Іванова та Сергій Шебеліст, основними характеристиками цього жанру вбачають логічну послідовність у викладі думок, новаторські й суб'єктивні судження, невимушений стиль написання, активне використання художніх прийомів, а також здатність до інтеграції у загальнокультурний контекст [6; 18; 19]. На думку Т. Шевченко, есей – «твір суб'єктивний, егоцентричний, особистісно заангажований, адже відтворює індивідуальні думки з приводу певного питання, відтак ліричність стає своєрідним конструктом окресленої суб'єктивності у цій дискурсивній практиці, котра потребує усебічного наукового осмислення» [20, с. 268].

Есеїстика, літературно-публіцистичні тексти якої поєднують суб'єктивність, роздуми та інтелектуальну глибину, своїм корінням сягає давніх літературних традицій. Основою її становлення можна вважати барокові трактати XVII – початку XVIII ст. Вони виступали не лише засобом передачі філософсько-теологічних знань, а й слугували платформою для стильового самовираження авторів. Такі тексти були наповнені багатошаровими метафорами, алегоріями та риторичними прийомами, що давало змогу осмислювати й розкривати складні проблеми свого часу. Вивчення жанру трактату як унікального явища української літературної традиції доби бароко базується на аналізі його еволюції під впливом різноманітних культурно-історичних, конфесійних і освітніх факторів, що знайшло висвітлення у працях українських і зарубіжних літературознавців, таких як О. Астаф'єв

[2], Джованна Броджі Беркофф [4], К. Борисенко [3], І. Ісіченко [1; 7], О. Матушек [10], Н. Поплавська [11], Р. Радишевський [12], В. Сребнюк [13], С. Сухарєва [14], Р. Ткачук [15], О. Федько [11; 17]. У їхніх дослідженнях проаналізовано різні аспекти розвитку трактату, його роль у відображенні духовних, суспільних та інтелектуальних трансформацій епохи бароко. Окрім цього, особлива увага зверталася на специфіку трактату як літературної форми та його значення в контексті історичного розвитку української культури. Водночас проблема історичних витоків есеїстичного мислення залишається недостатньо дослідженою в українському літературознавстві. Зокрема, мало розглядалося питання звернення до барокових трактатів як однієї з ранніх форм світоглядної рефлексії, яка значною мірою передбачила жанрові й стильові особливості сучасного есе.

Метою статті є обґрунтування проблеми барокового трактату як історико-типологічної основи та джерела формування ключових ознак сучасного есеїстичного мислення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У період із кінця XVI до початку XVIII ст. в Україні написано значну кількість творів, які за своїми змістовними і структурними характеристиками можна віднести до жанру трактатів. *Трактат* (від лат. *tractatus*, похідного від «tractare» – розглядати, досліджувати) – це науково-теоретична праця, що аналізує складну проблему та пропонує обґрунтовану нову концепцію автора [8, т. 2, с. 496]. У літературознавстві трактат сприймається як виважений виклад думок із суворою логічною послідовністю, спрямований на системне осмислення певних питань чи явищ [9, с. 678]. Слід зазначити, що трактати були характерні для доби Середньовіччя, епох Відродження та Реформації, особливо в контексті філософії та богослов'я. У них приділялася увага глибокому аналізу та всебічному обговоренню конкретних проблем чи тем. Зазвичай автори висловлювали свої міркування, спостереження й висновки щодо різноманітних аспектів досліджуваної проблеми, тому трактати мали переважно аналітично-науковий характер, адресовані здебільшого мислителям і охоплювали такі сфери, як релігія, філософія, право, політика, природничі науки, література й мистецтво. У Західній Європі Середньовіччя трактати також займали важливе місце як форма викладу ідей, хоча сам термін «трактат» не завжди однозначно визначав жанрову специфіку творів. Латинський термін *tractatus* інколи використовувався в назвах літературних робіт, однак не слугував виключно позначенням певного жанру.

Трактатна творчість, тісно пов'язана з різними галузями знань, має глибокі історичні корені та проявляла свій розвиток у різні епохи – від античності і середньовіччя до нового періоду європейської культури. Цей жанр бере свій початок із традицій античного світу, що знайшли відображення у філософських працях визначних мислителів, таких як Арістотель, Платон і Цицерон. Зокрема, трактати Платона вирізняються своїм діалогічним характером, тоді як твори Арістотеля представлені у вигляді монологу з наголосом на авторській думці. Серед різноманіття тематики трактатів особливий зв'язок із художньою літературою мали твори, присвячені поезії (поетика) і прозі (риторика). Попри те, що трактати зазвичай

мали прагматичну, утилітарну природу і виконували функцію інтелектуальних посібників, майстерність їхніх авторів дивувала вишуканістю форми викладу. Як і інші прозові жанри, трактат підпорядковувався суворим теоретичним вимогам, які формували його композицію та мовностильову структуру. Основні етапи його побутування в українському письменстві епохи бароко (доберестейський, берестейський, могилянський, друга половина XVII – початок XVIII ст.) [17]. У контексті з'ясування актуальних догматичних питань, які вимагали термінового вирішення, барокові трактати пройшли визначальний етап свого розквіту, завдяки чому вони набули надзвичайного значення не лише у релігійному чи літературному, а й у ширшому суспільному та культурному аспектах. У цей період вони стають важливим інтелектуальним і духовним фундаментом, що відіграє ключову роль у процесі становлення української національної ідентичності та розвитку культурної самобутності України.

Трактати в епоху бароко сформували особливу жанрову систему, яка слугувала засобом передачі певної інформації в умовах міжконфесійної комунікації та мала яскраво виражену політично-релігійну спрямованість. Вони набули популярності, активно видавалися і широко застосовувалися в духовній та полемічній діяльності. Значний вплив на розвиток жанру мали ідеї Реформації та Контрреформації, які не лише пожвавили суспільно-політичне і культурне життя, а й стимулювали міжконфесійну дискусію. Основною стильовою рисою цих текстів стала бароковість, що проявлялася у фольклоризації біблійних сюжетів, використанні технік ампліфікації, багатогранних порівнянь, метафор, алегорій, риторичних фігур, а також у посиленому інтегруванні світських елементів через включення реалістичних життєвих ситуацій у текст. Водночас, як зазначає С. Сухарєва, у трактатах була характерна для бароко система образів та словесних фігур [14, с. 131]. Вони вирізнялися своєрідною структурною побудовою, високим рівнем риторичної майстерності та вагомим впливом на читацьку аудиторію, органічно поєднуючи у собі емоційність, богословську глибину та соціальну проблематику та намагаючись не обмежуватися лише передачею інформації, а й переконувати, формувати суспільні сенси та сприяти зміні світоглядних принципів реципієнтів.

Одним із непростих періодів в історії трактатів була друга половина XVII – початок XVIII ст., у творах якого присутнє осмислення складних суспільно-релігійних питань крізь стильову призму бароко, яка домінувала в тогочасній культурній парадигмі. Вони містять роздуми, спрямовані на аналіз викликів епохи, демонструючи тонку взаємодію між вірою, світоглядом та суспільними реаліями. Полемічний формат, що панував у трактатах епохи бароко, продовжував стимулювати авторів до активних пошуків різноманітних художніх форм, які б давали змогу не лише утвердити власну ідентичність, а й чітко окреслити фундаментальні принципи, що відрізняли їхні погляди від поглядів опонентів. У цих процесах знайшла свій вияв тенденція до творчого синтезу: автори намагалися гармонійно об'єднати багатовікові традиції православної духовної спадщини з досягненнями західної богословсько-філософської думки. Особливо виразно це

проявилося саме у цей період, коли з'явилися твори, присвячені розробленню шляхів досягнення морального самовдосконалення. У центрі таких текстів завжди перебували людина та її буття, яке мислилося як безперервний процес самопізнання, етичного зростання і вдосконалення. Однак важливу, іноді навіть домінуючу роль у їх наповненні відігравали також філософські ідеї. Леонід Ушкалов підкреслив, що в добу українського бароко література та філософія існували у надзвичайно тісному симбіозі. Він зазначив, що явище літературно-філософського синкретизму отримало значне поширення в рамках жанрових форм, таких як богословсько-полемічні та дидактичні трактати, що були пронизані посиланнями на видатних філософських і богословських мислителів та відображали гармонійне поєднання ідей і літературного таланту в умовах насичених інтелектуальних дискусій тієї доби [16, с. 29].

Особливо вагомий внесок у розвиток цього жанру зробили представники тогочасного Чернігівського культурного осередку Іоаникій Галятовський та Лазар Баранович, чия діяльність вирізнялася титанічними зусиллями у дебатах, спрямованих на захист та обґрунтування суверенності православної віри не лише перед традиційними опонентами, такими як католики та уніати, а й перед новими викликами тієї доби, до яких можна зарахувати турецько-татарську експансію, а також ідеологічне протистояння з представниками іудаїзму та магометанства. Однак варто зауважити, що навіть після входження Лівобережжя України під протекторат московського царства Чернігів зберігав значну автономію, продовжуючи залишатися впливовим центром православної культури. Трактати, створені й опубліковані у стінах Чернігівської школи, стали важливою частиною дискусій про суспільні та релігійні проблеми, питаннях самобутності і духовної автономії, які вимагали ретельного аналізу та обґрунтування перед загрозами епохи.

Серед представників Чернігівського культурного осередку найбільшу кількість трактатів залишив у спадщину Іоаникій Галятовський, учень Лазаря Барановича. Значна частина його робіт була створена саме у Чернігові. До основних творів належать: «Месія правдивий» (1669), «Розмова Білоцерківська...» (1676, польською мовою представлена у літописі Самійла Величка), «Стара західна церква новій римській церкві...» (польською мовою, Новгород-Сіверський, 1678), «Лебідь...» (польською мовою, Новгород-Сіверський, 1679), «Фундаменти...» (польською мовою, Чернігів, 1683), «Алькоран Магометів» (польською мовою, Чернігів, 1683). Богослов у своїй діяльності та творчості виходив за межі суто теологічних питань, звертаючись до нагальних проблем свого часу, зокрема до питань несправедливості, якої зазнавали православні, та беручи участь у письмових і усних дискусіях. Сергій Єфремов зазначав, що Галятовському доводилося «торкатись у своїх творах і пекучих питань дня, наближаючись тим до публіцистичного освітлювання поточних справ, і ми навіч бачимо, як боролися в ньому зманеризований схоластик із людиною, що глибоко приймає до серця події околишнього життя» [5, с. 95]. Він також своїми творами демонструє майстерне володіння бароковою технікою моделювання тексту, зокрема діалогічною формою

викладу та синтезом середньовічних теологічних традицій із бароковою естетикою, що проявляється у багатошаровому поєднанні алегоричних мотивів, метафоричності й догматичній строгості. Галятовський першим здійснив системний аналіз проблем ісламського віровчення, іудаїзму, а також питань конфлікту між турками й персами, доповнюючи свої тексти прикладами з різноманітних джерел. Такий підхід він обґрунтував у праці «Наука, албо спосіб зложення казання», що був одним із перших українських підручників щодо мистецтва укладання проповіді. Праця відігравала виняткову роль у розвитку прозових жанрів барокової епохи, ставши основоположною і заклавши стандарти не лише для української барокової проповіді, а й вплинула на стиль філософсько-богословських трактатів, які перейняли методику аргументації, побудовану на основі Біблії, житій святих, творів отців церкви, історичних праць, хронік та богослужбової літератури. Теоретичні аспекти, розроблені у праці, Іоаникій Галятовський активно впроваджував у своїх трактатах. Наталія Яковенко зазначає, що тексти Галятовського наповнені символічними натяками: релігійний символізм був для нього та його сучасників такою ж реальністю, як і матеріальний світ. При цьому ця «реальність» сприймалася не буквально, а через її символічне вираження, яке проявлялося не лише у церковному контексті, а й у поведінкових аспектах [22, с. 17].

У трактаті «Лебідь», спрямованому проти ісламу й присвяченому гетьману Івану Самойловичу, аналізуються причини поширення ісламу, його витривалість. Автор осмислював ці проблеми через призму тогочасних соціальних, релігійних і політичних умов. Написання твору було зумовлене посиленням експансії Османської імперії на українські землі, що викликало серйозне занепокоєння серед еліти. Трактат побудовано у формі традиційного діалогу між двома алегоричними образами – Лебедем і Яструбом. Перший уособлює Христа та християнський світ, демонструючи небесну чистоту й чесноти віри, які порівнюються з пір'ям його крил, що символізують божественну мудрість і знання. Яструб постає символом ісламського світу, представленого як уособлення обману, а його крила – хитрість, зраду та зло. Автор підкреслює, що іслам на землях України впроваджується насильно і приваблює людей своєю простотою, доступністю та поблажливістю до аморальної поведінки. Успіхи мусульман над християнами в трактаті пояснюються гріховністю самих християн, їхньою внутрішньою ворожнечею та нехтуванням оборонних заходів. Особливе невдоволення викликає політика Османської імперії щодо асиміляції слов'янських народів, зокрема примусове навернення полонених дітей до ісламу. У тексті наводяться приклади з Корану, що свідчать про дозволи мусульманам володіти землями, на які ступав їхній кінь, а також обіцянки райських благ тим, хто загине в боротьбі з християнами. Водночас у трактаті присутній виразний дидактизм: автор звертається до християнських народів, підкорених Османською імперією, із закликом до єдності й спільного протистояння задля звільнення з-під гніту. Твір завдяки своєму обсягу та майстерності автора переконувати став ключем до розуміння поняття віри у православному середовищі.

Бароковою символікою та словесною грою наповнений трактат «Нова міра старої віри» (1676) Лазаря Барановича. Твір побудований у формі діалогу, у якому аргументи опонента поступово спростовуються обґрунтованими доводами автора. Основна ідея полягає у послідовному запереченні твердження опонента про перевагу Латинської церкви, нібито зумовлену її віковою історією та непорушністю істинної традиції. Починається твір віршем-присвятою, розміщеним на звороті титульної сторінки, у якому блискуче продемонстровано талант барокового поета, майстерно обігрується назва книги. У творі широко використовуються біблійні цитати, які підкреслюють значущість принципу міри. Характерна для бароко гра словами та смислами спостерігається також у наступній частині – передмові-присвяті, зверненій до Пресвятої Богородиці. Автор називає її «Словородицею», акцентуючи особливу роль Марії у народженні Бога-Слова, або Логоса, – другої особи Пресвятої Трійці. У цьому зверненні присутня цікава етимологічна гра: ім'я «Марія» автор співвідносить із польським словом *Miara,* що означає «міра». Таким чином, через символічний сенс імені «Марія» Лазар Баранович неначе вплітає свою працю у широкий літературний і богословський контекст.

Трактат, про який ідеться, сповнений багатою бароковою символікою та витонченою словесною грою, що дає читачеві змогу зануритися у світ складних образів і глибоких ідей. Автор неодноразово демонструє це, вміло поєднуючи художній стиль із філософськими роздумами. Однією з ключових характеристик барокового стилю є консептивність мислення, що проявляється у складних асоціаціях та ідеях, які автор розкриває за допомогою майстерного використання порівнянь, метафор та інших засобів художньої виразності. Наочним прикладом такого підходу є порівняння, яке автор проводить між стійкістю давньої Русі у вірності православній вірі та процесом роботи з дорогоцінним металом. Згідно із цим образом, давня Русь не лише не відрікається від своєї віри, а й ставиться до неї з особливою пошаною, уподібнюючи її старому золоту, що набуває ще більшої чистоти і краси під час шліфування у вогненному горнилі переслідувань. Ця метафора підкреслює глибоку духовну силу та непохитність віри, яка витримувала найсуворіші випробування, залишаючись символом моральної величі та невичерпної внутрішньої енергії.

У трактаті подекуди зустрічаються вставки у формі віршів або римованої прози, що додають тексту художньої виразності й емоційної глибини. Катерина Борисенко, досліджуючи трактати XVII–XVIII ст. із метою встановлення особливостей використання поетичних елементів у їхній структурі, звертає увагу на творчий підхід Лазаря Барановича. Вона зазначає, що на відміну від своїх попередників, які частково будували полеміку на основі лайливих висловлювань, Баранович прагнув надати своїм думкам більше художнього оформлення, вибираючи інструментом віршовану форму. Таким чином, поетичні вставки виконують функцію особливого стилістичного прийому, через який автор передає власні емоційні переживання та підкреслює важливість своєї позиції [3, с. 8]. Примітно,

що автор включає вірші до трактатів у вигляді окремих циклів, які ще більше акцентують богословські тези та аргументи. Однією з таких є добірка з 18 творів, що не лише дає змогу детальніше розкрити тему, а й створює певний наративний ритм у тексті. Перший твір називається «Походження Духа, як наш розум рухає» і задає тон циклу, акцентуючи на глибинних зв'язках між богословськими знаннями і людським мисленням. Завершується цикл твором «Твердо покладайся на Господа, Він дбає про тебе», який звучить як заклик до довіри Божій мудрості та турботі. Усі твори представлені в авторській добірці, що сприяє поглибленню релігійно-філософських аргументів трактату. У другому розділі, що має назву «Votum starey Rusi», автор використовує поезію-звернення як інструмент взаємодії з читацькою аудиторією. У текстах простежується заклик до єднання та вирішення важливих духовних і соціальних питань. Особливу увагу приділено образу Зоїла, який у давньогрецькій культурі символізував зловтішного критика і був утіленням тієї сили, що часто протистоїть шляхетним намірам та ідеям. Такий прийом додає текстові багатошаровості і підсилює його емоційний вплив на читача.

Стиль трактату відзначається стриманістю. Автор уникає образливих чи лайливих висловів, прагнучи проявити толерантність до опонента. Дослідники, які вивчають творчість богослова, не раз підкреслювали майстерність і витонченість його стильової манери. Світлана Сухарєва вважає, що трактати Лазаря Барановича – «це сплеск барокової сентенції, інтелектуальний конденсат польськомовного українсько-польського текстового масиву у вигляді чітких концептів, представлених у семантичному, структурному, контекстуальному та інтертекстуальному плані. Гра слів породжувала художній вимисел, який мав стояти насторожі теології й історичної правди. Проте природа вимислу, у тому числі художнього, така, що він за своєю суттю розходиться з історичною правдою» [14, с. 132].

Ключову роль у тогочасній моральній теології відіграв трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом людині» (1669), у якому самовдосконалення розглядається як духовна праця, що охоплює глибоке покаяння, віру, смирення й активну боротьбу зі спокусами. Ці аспекти подано через гармонійне поєднання богословської аргументації з художніми засобами, такими як метафори та алегорії. Тому моральна наука не виглядає як сувора доктрина, а набуває риторично-образної форми, характерної для барокового стилю. Топоси бароко тут виступають як своєрідні моделі саморефлексії та духовної практики, спрямовані на стимулювання читача до самопізнання і покаяння. Хоча трактат має богословську основу, його форма увиразнюється також художнім складником. Вона тяжіє до діалогів, моральних настанов, сповіді та включає елементи повчального характеру, навіть автобіографічні узагальнення. Структурно він побудований у формі богословського роздуму, що містить настанови, риторичні питання та поради. Автор активно використовує алегорії, метафори, антитези та біблійні ремінісценції, дотримуючись стилістики барокової прози, розкриваючи не лише догматичні істини, а й сприяє формуванню етичного ідеалу, здатного змінювати особистість відповідно до

християнської традиції. Завдяки цьому твір став значним внеском у духовну та літературну спадщину доби бароко, виступаючи своєрідним путівником для роздумів про спасіння, людські гріхи та шляхи до примирення з Богом.

Філософські та богословські ідеї Інокентія Гізеля, як і його попередників, мали значний вплив на трактати Стефана Яворського, Димитрія Туптала, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороду та інших представників Києво-Могилянської інтелектуальної школи.

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Барокові трактати стали важливим етапом у розвитку літературної думки України. Вони постають не лише як дидактичний або морально-філософський текст, а й як складна інтелектуальна модель, що поєднує раціональне доведення, риторичну експресію, алегоричність та авторську свідомість, що реалізується через символи, метафори, риторичні фігури, парадоксальні зіставлення. Їх автори не приховують своєї позиції, а активно її демонструють, вибудовуючи текст як простір інтелектуального діалогу з читачем. Така специфіка мислення, у межах якої фактологічне осмислення дійсності співіснує з образним її моделюванням, є надзвичайно близькою до поетики есе, текст якого, подібно до барокового трактату, не прагне вичерпної систематизації знання, а радше презентує думки автора, за якими читач має можливість стежити, пропонує подивитися на проблему з іншого ракурсу, запрошує до діалогу. Отже, вплив барокових трактатів на есеїстику очевидний: вони заклали основи для поєднання інтелектуальної глибини та художньої виразності.

Есеїстика, зокрема сучасна, узяла від барокових трактатів прагнення до метафоричності та інтелектуальної гри. Вона продовжує традицію бароко в тому, що звертається до глибинних проблем людського існування, адаптовуючи їх до реалій свого часу та пропонуючи нові форми і підходи. Багато сучасних авторів використовують образи й алюзії, що походять із барокової культури. Наприклад, у текстах Оксани Забужко чи Юрія Андруховича можна знайти відгомони барокової стилістики: багатошаровість тексту, іронію та глибоку філософську рефлексію.

Однак, попри очевидну спадкоємність, між бароковими трактатами та сучасною есеїстикою є суттєві відмінності. Барокові тексти були тісно пов'язані з релігійними та філософськими проблемами свого часу. Вони часто мали дидактичний характер і прагнули не лише висловити думку автора, а й переконати читача у правильності певної ідеї. Есе розширює ці межі, додаючи нові акценти й теми. Жанр більше орієнтований на особистий досвід і суб'єктивне бачення. Окрім того, есеїст має значно більше свободи у виборі тематики та стилю.

Уважаємо, що саме наукове осмислення діалогу барокових трактатів і есеїстики дає змогу виокремити нові грані жанрів, визначити ключові тенденції формування жанрової системи української літератури, краще зрозуміти витоки сучасної літератури та оцінити її багатогранність, підкреслити спадкоємність і самобутність української культури, а також простежити найглибші світоглядні й естетичні зв'язки між історичними подіями та національним літературним процесом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архиєпископ Ігор (Ісіченко). «Миръ съ Богомъ человѣку» в контексті богослов'я покаяння. *Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-х томах*. Київ ; Львів : Свічадо, 2012. Т 3. С. 133–153.

2. Астаф'єв О. «Тренос» Мелетія Смотрицького у діалозі із сучасністю. *Слово і час*. 2016. № 7. С. 34–46.

3. Борисенко К. Явище синкретизму поезії та прози в українській літературі барокової доби : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Харків, 2003. 18 с.

4. Броджі-Беркофф Дж. «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії. *Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-х томах*. Київ ; Львів : Свічадо, 2012. Т. 3. С. 103–133.

5. Єфремов С.О. Історія українського письменства. Київ : Феміна, 1995. 686 с. URL: https://tarnawsky.artsci.utoronto.ca/elul/history/Iefremov/Ist-pysm02.pdf

6. Іванова Н. Специфіка есею як жанру художньо-небелетристичної літератури. *Слово і Час*. 2007. № 9. С. 15–25.

7. Ісіченко І. Війна барокових метафор. «Камінь» Петра Могили проти «підзорної труби» Касіяна Саковича. Харків : Акта, 2017. 348 с.

8. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. Т. 2. 624 с.

9. Гром'як Р.Т., Ковалів Ю.І. Літературознавчий словник-довідник. 2-е вид. Київ : Академія, 1997. 752 с.

10. Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко. Харків : Майдан, 2013. 360 с.

11. Поплавська Н., Федько О. Українські польськомовні трактати в комунікативному дискурсі зрілого бароко. *Київські полоністичні студії*. 2025. Т. 41. С. 332–346. URL: https://kps.philology.knu.ua/en/article/view/7107/6200

12. Радишевський Р. «Літос» і духовна спадщина Петра Могили. *Петро Могила. Літос*. Київ : Талком, 2018. С. 4–41.

13. Сребнюк В. «Апокрисис» Христофора Філалета та «Антиризис» Іпатія Потія у полемічному дискурсі кінця XVI ст. *Київські полоністичні студії*. 2014. Т. 24. С. 571–576.

14. Сухарєва С. Риторичний простір польськомовної прози XVII ст. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 370 с.

15. Ткачук Р. Полемічна традиція унійних письменників кінця XVI – першої половини XVII ст.: доба і постаті, текст і протекст, риторика і поетика. Київ : КММ, 2019. 462 с.

16. Ушкалов Л.В. Література і філософія: доба українського бароко. 2-е вид., стер. Харків : О. Савчук, 2019. 416 с.

17. Федько О. Український бароковий трактат: парадигматика жанру. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 77. Т. 3. С. 214–221. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-3-29

18. Шебеліст С. Теоретичні аспекти жанру есею. *Слово і Час*. 2007. № 11. С. 48–56.

19. Шебеліст С. Трансформаційні процеси в системі журналістських жанрів. *Вісник Львівського університету. Серія «Теле- та радіожурналістика»*. 2010. Вип. 9. Ч. 1. С. 274–280.

20. Шевченко Т. Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця XX – початку XXI ст. : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 584 с.

21. Шевченко Т. Есей: у пошуках національної (само)ідентифікації. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2017. Вип. 25. С. 79–92.

22. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. Київ : Критика, Laurus, 2017. 704 с.

REFERENCES

1. Arkhyiepyskop Ihor (Isichenko). (2012). «Myr s Bohom chelovѣku» v konteksti bohoslovia pokaiannia [«Peace with God to Man» in the context of the theology of repentance]. *Inokentii Hizel. Vybrani tvory v 3-okh tomakh* [Innokenty Gizel. Selected works in 3 volumes]. Kyiv-Lviv: Svichado, 3, 133–153 [in Ukrainian].

2. Astafiev, O. (2016). «Trenos» Meletiia Smotrytskoho u dialozi iz suchasnistiu [Meletius Smotrytsky's «Trenos» in dialogue with the present day]. *Slovo i chas [Word and time],* 7, 34–46 [in Ukrainian].

3. Borysenko, K. (2003). Yavyshche synkretyzmu poezii ta prozy v ukrainskii literaturi barokovoi doby [The phenomenon of syncretism between poetry and prose in Ukrainian literature of the Baroque period]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.01. Kharkiv, 2003. 18 s [in Ukrainian].

4. Brodzhi-Berkoff Dzh. (2012). «Myr z Bohom choloviku» yak systema moralnoi filosofii[«Myr z Bohom choloviku» as a system of moral philosophy]. *Inokentii Hizel. Vybrani tvory v 3-okh tomakh* [Innokenty Gizel. Selected works in 3 volumes]. Kyiv – Lviv: Svichado, 3, 103–133 [in Ukrainian].

5. Yefremov, S.O. (1995). Istoriia ukrainskoho pysmenstva [History of Ukrainian Literature]. Kyiv: Femina, 686 s. Retrieved from: https://tarnawsky.artsci.utoronto.ca/elul/history/Iefremov/Ist-pysm02.pdf [in Ukrainian].

6. Ivanova, N. (2007). Spetsyfika eseiu yak zhanru khudozhno-nebeletrystychnoi literatury [The specifics of essays as a genre of non-fiction literature]. *Slovo i Chas [Word and time],* 9, 15–25 [in Ukrainian].

7. Isichenko, I. (2017). Viina barokovykh metafor. «Kamin» Petra Mohyly proty «pidzornoi truby» Kasiiana Sakovycha [A baroque metaphor bar. Petro Mohyla's «Kamin» versus Kasian Sakovych's «Pidzornoi truby»]. Kharkiv: Akta. 348 s. [in Ukrainian].

8. Literaturoznavcha entsyklopediia: (2007). U dvokh tomakh [Literary Encyclopedia: (2007). In two volumes] T. 2 / Avt.-uklad. Yu.I.Kovaliv. Kyiv: VTs «Akalkmiia», 624 s. [in Ukrainian].

9. Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk [Literary Dictionary-Reference Book] (1997) / R.T. Hromiak, Yu.I. Kovaliv. 2-e vyd. Kyiv: VTs «Akademiia», 752 s. [in Ukrainian].

10. Matushek, O. (2013). Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho Baroko [The sermons of Lazar Baranovych in the discourse of Ukrainian Baroque]. Kharkiv: Maidan, 2013. 360 s. [in Ukrainian].

11. Poplavska, N., & Fedko, O. (2025). Ukrainski polskomovni traktaty v komunikatyvnomu dyskursi zriloho baroko [Ukrainian Polish-language treatises in the communicative discourse of the mature Baroque period]. *Kyivski polonistychni studii [Kyiv Polish Studies],* 41, 332–346. Retrieved from: https://kps.philology.knu.ua/en/article/view/7107/6200 [in Ukrainian].

12. Radyshevskyi, R. (2018). «Litos» i dukhovna spadshchyna Petra Mohyly [«Litos» and the spiritual legacy of Petro Mohyla]. *Petro Mohyla. Litos [Petro Mohyla. Litos].* Kyiv: Talkom, 4–41 [in Ukrainian].

13. Srebniuk, V. (2014). «Apokrysys» Khrystofora Filaleta ta «Antyryzys» Ipatiia Potiia u polemichnomu dyskursi kintsia XVI st [Apokrysys by Khrystofor Filalet and Antyryzys by Ipatiy Potii in the polemical discourse of the late 16th century. *Kyivski polonistychni studii [Kyiv Polish Studies].* Kyiv, 24, 571–576 [in Ukrainian].

14. Sukharieva, S. (2015). Rytorychnyi prostir polskomovnoi prozy XVII st.[The rhetorical space of Polish prose of the 17th century]. Lutsk: Vezha-Druk, 370 s. [in Ukrainian].

15. Tkachuk, R. (2019). Polemichna tradytsiia uniinykh pysmennykiv kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st.: doba i postati, tekst i protekst, rytoryka i poetyka [The polemical tradition of writers of the late 16th and early 17th centuries: era and figures, text and context, rhetoric and poetics]. Kyiv: KMM. 462 s. [in Ukrainian].

16. Ushkalov, L.V. (2019). Literatura i filosofiia: doba ukrainskoho baroko [Literature and philosophy: the Ukrainian Baroque period]. 2-he vyd., ster. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, 416 s. [in Ukrainian].

17. Fedko, O. (2024). Ukrainskyi barokovyi traktat: paradyhmatyka zhanru [Ukrainian Baroque Treatise: Paradigms of the Genre]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues in the Humanities],* 77, 3, 214–221. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-3-29 [in Ukrainian].

18. Shebelist, S. (2007). Teoretychni aspekty zhanru eseiu [Theoretical aspects of the essay genre]. *Slovo i Chas [Word and time],*11, 48–56 [in Ukrainian].

19. Shebelist, S. (2010). Transformatsiini protsesy v systemi zhurnalistskykh zhanriv [Transformation processes in the system of journalistic genres]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: Tele- ta radiozhurnalistyka [Bulletin of Lviv University. Series: Television and Radio Journalism],* 9, 1, 274–280 [in Ukrainian].

20. Shevchenko, T. (2019). Eseistyka ukrainskykh pysmennykiv yak fenomen literatury kintsia XX – pochatku XXI st. [Essays by Ukrainian writers as a literary phenomenon of the late 20th century – early 21th century]: monohrafiia. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho, 584 s. [in Ukrainian].

21. Shevchenko, T. (2017). Esei: u poshukakh natsionalnoi (samo)identyfikatsii [Essays: In Search of National (Self-)Identity]. *Problemy suchasnoho literaturoznavstva [Problems of contemporary literary studies],* 25, 79–92 [in Ukrainian].

22. Yakovenko, N. (2017). U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykiia Galiatovskoho [In search of a new sky: The life and writings of Yoanykiia Galiatovskoho]. Kyiv: Krytyka, Laurus, 704 s. [in Ukrainian].

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 14.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.04.2026